

Benkő József és a Transsilvania Specialis

A XVIII-i századi Európában a történetírás területén új szemlélet jelentkezett: az államismereti iskola. Ez a szellemi irányzat kilépett az egyházi keretből és a világi tudományosság területére lépett, több ismeretágot egyesített, a történelmi források gyűjtésén, rendszerezésén túl azokat szigorú kritikával illette és az események száraz felsorolása helyett a dolgok okozati összefüggéseit, belső logikáját kereste. Magyarországon az államismereti irányzat legjelentősebb képviselője *Bél Mátyás* (1684–1749) volt, Erdélyben fő reprezentánsa *Benkő József* (1740–1814), aki *Transsilvania* címmel megírta a század erdélyi honismereti irodalmának legjelentősebb alkotását.

Ennek a latin nyelven írt munkának második úgynevezett *Specialis* részét azonban akkor mellőzték, hosszú ideig kéziratban hevert és csak a XX. század végén fordította le magyar nyelvre Szabó György kolozsvári egyetemi tanár és jelent meg a kincses városban. Ismerkedjünk meg Benkő József életművével és a honismereti irodalomnak ezzel a kitűnő alkotásával!

Benkő József életműve a felvilágosodás eszmekörében született, abban az időszakban, amikor Erdélyben az irodalom és a tudomány szellemi pezsgésnek indult (ekkor rakták le a tudományos kutatás korszerűbb alapjait), új pedagógia eszmék hatoltak be az iskolákba, folyóiratok láttak napvilágot, tudományos társaságokat, gyűjteményeket alapítottak.

Benkő József 1740-ben az udvarhelyszéki *Bardócon* látta meg a napvilágot, apja nemes Benkő Mihály középpajtai református lekipásztor, anyja Hermányi Diénes Judit volt. Tanulmányait Nagybaconban, Székelyudvarhelyen és a nagyenyedi főiskolán végezte. A tehetség ifjú már korán elkezdett a tudományokkal – történelemmel, nyelvészettel, botanikával és irodalommal – foglalkozni.

Diákévei befejezése után, 1767-ben apja örökébe lépett és a *középpajtai gyülekezet lelkésze* lett. Rövidesen a vidék egyik legismertebb egyházi személyiségévé válik, lekipásztori, szónoki képességeit gyakran bizonyította: például 1773-ban a miklósváriak őt kérték meg, hogy az Erdővidéken átutazó II. Józsefnek tolmácsolja hódolatukat és sérelmeik miatti panaszait. A kitűnő lekipásztort 1785-ban *Erdővidék esperesévé* választották.

1771-ben, Középpajtára letelepedve megírta első jelentős munkáját: a *Filius Posthumus*-t az erdővidéki református egyházmegye történetét. Ez a mű bemutatja az erdővidéki esperességet, részletesen ismerteti az espereseket, a papokat, az egyházközségek történetét, nevezetességeit. Sok érdekes művelődéstörténeti adatot tartalmaz, például először ismerteti a székely határőrség szervezését, beszámol a mádэфalvi vérengzés eseményeiről. A kényes kérdések sorában elmondja, hogy 1769-ben a nagyszebeni hatóságok betiltották Bod Péter híres munkáját a *Magyar Athenás*-t, mert úgymond az „sérti” a római katolikus hitet. A *Filius Posthumus* sajnos szintén kéziratban maradt fenn, de adatainak jelentős része beépült későbbi nagy művébe a Transsilvaniába, így annak előtanulmányként is értékelhető. Iskolatörténeti dolgozata, az 1773-ban írt *Udvarhelyi Novitius Deák* is a Transsilvania részlettanulmánya.

Első olyan munkája, amely külföldön is megbecsülést szerzett Benkőnek az 1774-ben elkészült Hollandiában latinul megjelent természettudományos mű, amelynek magyar címe: *Az Erdélyi Nagyfejedelemség mindaddig jórészt ismeretlen, csodálatos barlangjainak képe*. Benkő először

ismertette Erdély barlangjait a tudományos világgal, érdemei elismeréseként a Haarlemi Tudós Társaság tagjainak sorába választotta.

Benkő József főműve a *Transsilvania sive magnus Transsilvaniae principatus...* (Erdély, avagy Erdély Nagyfejedelemsége...) általános része Bécsben, 1778-ban két kötetben látott napvilágot. A szerző az előszóban öntudatosan hangsúlyozta, hogy a Transsilvania a tudományos irodalomban nagy úrt tölt be, mert előtte még senki nem tárgyalta Erdély földjét ilyen alaposan. Valóban művét a tudományos kutatás igen gyakran használta, 1833–1834-ben Kolozsvárt – mivel nagy volt iránta az érdeklődés – második kiadásban is megjelent. Műve a korabeli tudományos kutatás igényeinek megfelelően a természet világát éppen úgy felelte, mint a társadalom jelenségeit.

Benkő József tudatában volt annak, hogy milyen hatalmas munkára vállalkozott ezért kora ifjúságáról kezdve mindent kijegyzetelt, Erdély különböző vidékeiről rengeteg frott dokumentumot, ritka emléket gyűjtött össze. Tudományos kutatása során leginkább két segédeszközt vett igénybe: a *gyaloglást* és a *levelezést*. Bejárta Erdély városait, falvait, hegyeit és völgyeit és ahová nem jutott el leveleket menesztett. Több mint ötszáz tudakozó levelet írt. Levelező társai elsősorban lelkészek voltak, akik rendszerint igen pontos válaszokat adtak Benkő szabatosan megfogalmazott kérdéseire. A legtöbb levelet Erdély története elbeszélő forrásainak felkutatása céljából írta: érdeklődött a vármegyei, széki, városi, családi levéltárak helytörténeti anyaga felől, különböző névtárak, adatsorok összeállítására kérte fel ismerőseit. Munkáját jelentős mértékben elősegítette nagy nyelvtudása, a magyaron kívül kitűnően beszélt latinul, románul, cigányul, jól értett németül, franciául, törökül, örményül, görögül és héberül.

A *Transsilvania Specialis* Erdély településeinek történelmét úgy adja elő, hogy politikai, köztörténeti, művelődéstörténeti, néprajzi, közigazgatás és jogtörténeti adatok mellett számba veszi a gazdasági termelés adatait is, majd ismerteti az altalaj kincseit, a növénytakarót és az állatvilágot.

Munkáját három részre osztotta: előbb a *vármegyéket, székeket, distriktusokat* tárgyalja, ezek általános földrajzi leírását adja. A megyék területén lakó nemes családok birtokuk szerinti felsorolásával folytatja, majd közli a főispánok, alispánok, főbírók, jegyzők névsorát. Általában minden rendelkezésre álló adatot hasznosítani akar, emiatt nem dolgozik egységes szempontok szerint. A legerjedelmesebb rész a *Barcaság*, majd ezt követi *Alsó-Fehér, Kolozs, Hunyad, Felső-Fehér* vármegyék és *Fogarás vidékének* leírása.

Ezután következik a *vármegyék helységeinek* bemutatása a szabad királyi városoktól a mezővárosokon át a falvakig. Kitér a nevezetes épületekre, a település életének fontosabb eseményeire, a helységek jeles szülőiteire. Külön fejezetet kapnak az *egyházi ügyek*, amelyeknek tárgyalását mindig az akkor uralkodó katolikus vallással kezdi. Ez követik a *művelődés kérdései*, az iskolák, végül a *katonai ügyek*. Ez utóbbi részben beszámol arról, hogy melyik vármegyében állomásozik székely vagy román határőrezred.

A *Transsilvania Specialis* adatainak többsége pótolhatatlan, mert írója még számos olyan krónikát, oklevelet, íratott forgatott, ami 1849 januárjában, az erdélyi tudományosság egyik központjában a nagyenyedi kollégium könyvtárában annak felégetésekor megsemmisült.

A *Transsilvania* második részének mellőzése nem vette el munkakedvét, hamarosan új művel jelentkezett: *Milkovia, avagy az egyházmegyéjének legnagyobb részével hajdan Erdély földjére áterjedt régi milkovi püspökség bemutatása* 1781-ben, Bécsben, két kötetben jelent meg. Benkő hatalmas okleveles és irodalmi anyagra támaszkodva írta meg az V. századtól a XVI. századig fennállott püspökség alapítását és egyházközségeinek múltját. A Milkoviában példát mutatott a történelem, a helytörténet művelői számára, a tudományos mércét igen magasra helyezve hangsúlyozta, hogy minden adatot forrásokra, oklevelekre hivatkozva kell bizonyítani és segítségükkel minden homályt el kell oszlatni.

Ezt a művét alighogy befejezte, botanikai és nyelvészeti kutatásai alapján összeállította és kiadta a *Nomenclatura Botanica* (Pozsony, 1783) hézagpótló szakszótárát, amelyben 113 lapon keresztül ismerteti a növények latin, német és francia neve mellett, azok magyar elnevezését. Kedvenc témája közé tartozott az etimologizáló helynévkutatás, az élő nyelv és okleveles anyag alapján elsőként foglalta rendszerbe a magyar nyelv jövevényszavait *A magyar és török nyelv, mely keveset edgyezzen...* sajnos szintén kéziratban maradt munkájában.

Ugyancsak hatalmas okleveles anyagot használt a székelyek történetéről írt művében is. *Az Imago Inclytæ in Transsilvania Nationis Siculicæ historico-politica...* (Az Erdélyországi nemes székely nemzetnek képe) Szebenben, 1791-ben jelent meg. Magyarul Kolozsváron 1806-ban adták ki. A maga korában a székelység történetéről alapvető munkának számított.

Benkő Józsefet az ország gazdasági kérdései is foglalkoztatták. Középjait magányában felfedezte, hogy az Erdélyben honos ecetfa (más néven szkumpia) kordován bőr előállítására alkalmas. Eddig a szkumpiát Havasalföldről, Moldvából és Bulgáriából importálták, ami az országnak jelentős összegű valutába került. *A Közép-Ajtai Szkumpia, vagy esmertebb néven etzetfa és annak kordován bőr készítésére való haszna* című, Kolozsváron, 1796-ban megjelent munkájában rámutatott az erdélyi termelés lehetőségeire. A könyvet csakhamar németül is kiadták, az erdélyi kormányzat elismerte felfedezésének fontosságát, munkáját aranyéremmel honorálta.

Erdély kutatásának egyik fontos kézikönyve is Benkő József nevéhez fűződik. Összeállította az erdélyi országgyűlések határozatait; amely *A diéták, avagy helyesebben az erdélyi országgyűlések és azok határozatai* címmel, 1791-ben, Bécsben, latinul jelent meg. Ez a könyv csaknem egy évszázadon keresztül, az *Erdélyi Országgyűlési Emlékek* megjelenéséig, historikusok, jogászok, politikusok forrásanyagául szolgált.

Benkő József tervei között szerepelt Erdély történetére vonatkozó forráskiadás megszervezése és elindítása. Bethlen Farkasnak az erdélyi történelemről írott hatkötetes munkáját a *Historia de rebus Transsylvanicis* először ő közölte teljes egészében (Szeben, 1782-83).

Elképzelését a magyar nyelven írott erdélyi források közzétételére *Erdélyi Historiás Szekrény* címmel foglalta össze. Nagyívű tervének megvalósítására azonban sajnos nem maradt ideje. Tervezetét később felhasználták az erdélyi nagy forrásközlők: Kemny József és Nagyajtai Kovács István *Erdélyország Történeti Tára* című sorozatuknál, majd Mikó Imre az *Erdélyi Történelmi Adatok* kötetében.

Benkő rendkívüli fontosságot tulajdonított a tudományos ismeretterjesztésnek és 1780-tól kezdve a *Magyar Hírmondó* és a *Magyar Kurír* hasábjain számos népszerűsítő cikket, tudósítást közölt. Írásaiban beszámolt Erdély neves könyvtáiról, jeles iskoláiról, többször írt az ország florájáról, tudósított az év jelentős eseményeiről és családtörténeti adatokkal látta el azokat, akik hozzá fordultak.

1787-ben új szakasz kezdődött Benkő József életében: kinevezték a Székelyudvarhelyi Kollégium tanárává, ahol szónoklattant, teológiát, történelmet, földrajzot, természetismeretet és nyelveket tanított. A tanári katedra azonban nem hozta meg számára a tudományos munkához nélkülözhetetlen nyugalmat, sőt az emberi irigység és rosszindulat egyre nehezebbé tette számára a kollégiumi életet. A nagy tudású professzort irigyei, „pipázgató” tanártársai kiutalták a kollégiumból, végül elérték eltávolítását.

1793 és 1798 között Köpecen lelkipásztorkodott, de a székelyudvarhelyi megaláztatás után újabb bajok szakadtak reá, még egyházával is összekülönbözött. A rászakadó sokféle gond alaposan megviselte idegrendszerét, sokféle bűjót-bajját az alkohol mámorával igyekezett feladni.

Benkő József hatalmas tudományos munkásságát, teljesítményét azonban sokan fölébe helyezték keserűségből fogant gyarlóságának. Az anekdota szerint, mikor 1799-ben egyik enyedi professzor Angliába utazott és felkereste az oxfordi püspököt, a tudós egyházfő megkérdezte: Mit csinál a ti Benkőtök? Mire az enyedi tanár rosszindulatúan azt felelte: „Mindig iszik!”. Erre a püspök elővette a Transsilvania bécsi kiadását és csak annyit mondott: „Nos hát ti, akik nem isztok, ilyesmit miért nem irtok?”

Benkő Józsefet 1814-ben *Középjaitán* hirtelen érte a halál. Tudományos életművét az erdélyi nagyfejedelemség egyik távoli falujában, szűkös anyagi körülmények között, gyakran gáncsokodások közepette írta, de az utókor értékelése szerint – a legtöbbet nyújtotta, amit tudós akkor és ott nyújthatott. *Kazinczy Ferenc* az *Erdélyi Levelekben* így emlékezik róla: „Akik őt ismerték, tisztelettel szólának felőle, s nagy dicsérete neki, hogy lelke sugallása ellen soha nem szóla ...Vég esztendei szomorúak valának, de dicsősége nagy láng lobbanásával aludt el”.

Sebestyén Kálmán